

Snježana KORDIĆ

OPIS JEZIKA NA OSNOVI FUNKCIONALNO- SEMANTIČKIH KATEGORIJA*

Gramatički opis i uređivanje poglavlja unutar gramatike može kretati od forme ili od značenja. Obilježje svih domaćih gramatika je da polaze od forme i da nju uzimaju kao osnovni kriterij za organiziranje opisa. Do sada se nije pokušalo krenuti od značenja i uzeti semantiku kao osnovni kriterij za organiziranje opisa. Upravo na tom planu bi se mogli učiniti pomaci jer pristup koji bi uzimao semantiku za polazište ima svojih prednosti, koje su u domaćoj gramatičkoj praksi još potpuno neiskorištene.

Pod semantičkim polazištem misli se na značenje osnovnih kategorija, kao što su vrijeme, prostor, posvojnost, količina, određenost, uzrok itd. Te kategorije su nerazdvojive od funkcije jezika. Poznato je da su svi gramatički odnosi u jeziku motivirani nekom funkcijom. Tako razni gramatički oblici imaju funkciju da izraze lice (govornika, sugovornika ili nekoga trećeg), da izraze smještenost događaja o kojem se govori u vrijeme, da izraze stav govornika o onome što govori, da ukažu na prostorne odnose, na aktivno sudjelovanje u radnji ili na trpljenje radnje, na određenost osoba ili predmeta o kojima se govori itd. Iako se zna da sve u jeziku nastaje zbog neke funkcije, dosadašnji gramatički opisi jezika nisu u dovoljnoj mjeri kretali od nje, nego su opisivali jezične jedinice onako kako su zatečene po pojedinim jezičnim razinama: ako se npr. vremenski odnosi izražavaju i pomoću morfema na glagolu i pomoću različitih tipova sintagmi i pomoću zavisnih rečenica, onda se morfemi nalaze obrađeni u okviru poglavlja o morfologiji, različiti tipovi sintagma naj-

* Na takvom opisu se radi u okviru projekta financiranog od strane Njemačkog udruženja istraživača (Deutsche Forschungsgemeinschaft). Njemački naziv projekta je: "Grundzüge einer kategorial-funktionalen Grammatik der kroatisch-serbischen Sprache" (oznaka: Ja 268/4-1).

češće se ne nalaze ni u jednom poglavlju obrađeni, zavisne rečenice nalaze se u okviru poglavlja o sintaksi. Nije se pokušalo povezati sva ta sredstva za izražavanje vremenskih odnosa, i to tako da se nađu u okviru jednog te istog poglavlja koje bi bilo posvećeno mogućnostima izražavanja vremenskih odnosa u jeziku. Zato bi se moglo na gramatičkom planu početi praviti pomake u tom smjeru. To znači, ako je funkcija raznih jezičnih jedinica da izraze pojedinu kategoriju kakve su vrijeme (temporalnost), prostor (spacijalnost), način (modalnost), uzrok (kauzalnost), lice (personalnost), određenost (determiniranost), posvojnost (posesivnost), količina (kvantiteta), namjera (finalnost), opis bi se mogao organizirati tako da upravo kategorija bude jezgra koja okuplja sva sredstva što služe njenom izražavanju. Poglavlja u takvoj gramatici ne bi bila imenovana prema jezičnim razinama, nego prema funkcionalno-semantičkim kategorijama.

Prednosti pristupa koji polazi od semantičke temeljne kategorije i tek tada postavlja pitanje o formalnim ostvarenjima ovako opisuje Schmidhauser (1995: 39, 42-43): otpadaju barijere formalno-sintaktičkih struktura jer se semantički odnosi mogu kretati i iznad i unutar rečenične granice; takav pristup vodi ka zajedničkom grupiranju izražajnih sredstava koja se prema formalnom kriteriju ne bi mogla dovesti u vezu iako imaju istu značenjsku strukturu (kategorijalno su ekvivalentna); uzimaju se u obzir i konstrukcije bez formalnog obilježivača kategorijalnog odnosa.

Osim toga, davanje prioriteta semantičkom polazištu naspram formalnog odgovara, prema riječima istog autora, i samom procesu služenja jezikom: "Diese Priorität der (Satz- und Text-) Semantik gegenüber allen morphosyntaktischen Formvarianten entspricht wohl auch eher der Wirklichkeit menschlicher Kommunikation und Sprachproduktion." Gramatike stranih jezika već primjenjuju u zamecima semantički pristup. Tako npr. Duden-gramatika (⁵1995: 759) obrazlaže svoje semantičko polazište za opis: "Weil diese Verhältnisse jeweils durch sehr unterschiedliche Anschlußmittel bestimmt sind, orientieren wir uns für unsere Darstellung nicht an diesen Mitteln, sondern gleich an den kategorialen Werten, die ja auch der Bezeichnung der Nebensätze [...] zugrunde liegen."

Na taj način se prevazilazi mana tradicionalnih gramatika da se zbog svoje formalne različitosti opisuju na raznim mjestima u gramatici jedinice koje semantički imaju jednaku ulogu, što potvrđuju u svojoj grama-

tici i Heidolph & Flämig & Motsch (21984: 141): "erübrigt sich unter anderem die in traditionellen Grammatiken durchaus übliche Wiederholung adverbialer Subklassifizierung bei reinen Adverbien, bei adverbialen Präpositionalgruppen und womöglich auch noch bei den adverbialen Nebensätzen, wegen ihrer äusserlichen Verschiedenheit werden sie üblicherweise an ganz unterschiedlichen Stellen behandelt."

U zadnje vrijeme počelo se u obliku monografija posvećenih pojedinoj funkcionalno-semantičkoj kategoriji u pojedinom slavenskom jeziku stvarati pretpostavke za izradu gramatike koja bi bila koncipirana prema istom principu. Najviše se na tom planu učinilo za ruski jezik, prvenstveno zahvaljujući radovima A. V. Bondarka i njegovih suradnika (usp. Bondarko i drugi 1987, 1990, 1991, 1991a, 1992). Gotovo jednako uspješan je i projekt izrade kontrastivne bugarsko-poljske gramatike. U okviru tog projekta su prvo izišle studije posvećene semantičkim kategorijama u bugarskom i poljskom jeziku, a zatim i nekoliko tomova gramatike koji nose naslov prema pojedinoj kategoriji (usp. *Studia gramatyczne bu³garsko-polskie, t. I-VI*, 1986, 1987, 1989, 1991, 1993; Koseska-Toszewa & Gargov 1990; Gugulanova, I. & Szymański, M. & Barakova, P. 1993). Navedeni radovi mogu poslužiti kao teorijsko i praktično polazište za izmjenu koncepcije u domaćoj gramatičkoj praksi. Opis u radovima Bondarka i drugih počiva na teoriji funkcionalne gramatike lenjingradske škole i na primjeni modela funkcionalno-semantičkog polja. Prema tom modelu se svaka funkcionalno-semantička kategorija u jeziku može promatrati kao značenjsko polje, čije središte se može definirati i semantički i formalno. Sa semantičke strane gledano, u središtu polja nalazi se onaj dio značenja koji je zajednički svim jedinicama koje izražavaju tu kategoriju. S formalne strane gledano, u središtu se nalaze one jezične jedinice koje su specijalizirane za izražavanje upravo te kategorije. Što se više udaljava od središta polja, to značenje pokazuje pretapanje sa značenjima drugih kategorija, a jezične jedinice pokazuju svoju višefunkcionalnost izražavajući dvije ili više kategorija. Takav pristup opisu jezika može se povezati s najnovijim kognitivnim pravicima u lingvistici koji također govore s jedne strane o tipičnom predstavniku, o prototipskom uzorku, a s druge strane o netipičnim i prijelaznim slučajevima. Oba pristupa zastupaju shvaćanje da granice među funkcionalno-semantičkim kategorijama nisu oštre, nisu diskretne, nego da na dijelovima prema rubu dolazi do pretapanja. Podaci

iz jezika publicirani zadnjih desetak godina kao rezultat timskog rada A. V. Bondarka sa suradnicima potvrđuju takvo shvaćanje. I kolektivni rad druge grupe autora, okupljenih oko poljsko-bugarskog projekta izrade kontrastivne gramatike, koji također zadnjih desetak godina publiciraju svoja istraživanja kategorija u poljskom i bugarskom jeziku daje isti rezultat. Takav intenzivan i plodan rad tih dvaju kolektiva kao i nezavisne o njima studije na raznim drugim stranama o pojedinoj kategoriji kakve su se počele intenzivnije pojavljivati u novije vrijeme (v. npr. Ivanov 1989; Akulenko 1990; Thelin 1990; Schwall 1991; Svorou 1994) svjedoče da se radi o vrlo inspirativnom, a istovremeno neiskorištenom pristupu. Opći princip takvog pristupa jeziku mogao bi se primijeniti i u domaćoj gramatičkoj praksi, ali sa sviješću da sam opis nije moguće preslikati s jezika na jezik. Naime, iako su misaone kategorije univerzalne, način na koji se pojedina od njih ostvaruje kao jezična kategorija razlikuje se od jezika do jezika. Dok jedan jezik primjenjuje određeno sredstvo za izražavanje neke kategorije, drugi jezik možda uopće neće primjenjivati to sredstvo, nego neko drugo da bi izrazio istu kategoriju. Zato, iako se u genetski povezanim jezicima može očekivati slično ostvarivanje kategorije, opis ipak nije moguće preslikati s jezika na jezik, usp. Bondarko (1991: 1): "Functional grammar does not constitute a comprehensive universal method of description applicable to all languages. Although the various principles of functional grammatical description reveal certain general trends, the concrete applications of these description must proceed in each case from the type and system of a particular language." No istovremeno se otvara zanimljivost uspoređivanja kakva sve sredstva različiti jezici koriste za izražavanje istog značenja.

Izraditi gramatiku koncipiranu prema funkcionalno-semantičkim kategorijama značilo bi primijeniti pristup koji se u pisanjima gramatika drugih jezika tek u začecima primjenjuje, a u domaćoj gramatičkoj praksi je potpuno nov. Cilj takve gramatike bio bi dati jedan dinamički aspekt funkcioniranja jezičnih jedinica, u kojem bi se vidio međudnos jedinica različitih razina povezanih izražavanjem jednakog osnovnog kategorijalnog značenja. Opis više ne bi polazio samo od forme prema značenju nego bi se odvijao i prema principu "značenje (funkcija) -> forma (sredstvo)". Svako poglavlje moglo bi započinjati općim podacima o kategoriji, o tome kako je ona od misaone kategorije postajala i jezičnom

kategorijom. Poznato je da je čovjek za one misaone kategorije koje su mu bile najvažnije u svakodnevnom životu, npr. prostor, vrijeme, prvo pronalazio jezična sredstva, time ih prve uobličivši i kao jezične kategorije. Kako je rasla važnost i nekih drugih, složenijih kategorija za čovjeka iznalazio je čovjek načina da ih izrazi i jezikom. Pritom je koristio sredstva koja su mu već stajala na raspolagaju za izražavanje kategorije prostora ili vremena dok god je kontekst mogao služiti za uspostavljanje razlike, a tek vremenom je nova kategorija dobivala i svoja posebna jezična sredstva i osamostaljivala se od postojećih kategorija (usp. Cassirer 1977: 170-171). Iako je taj proces trajao tisućljećima, on je zabilježen i vidljiv i u suvremenom jeziku. Kako konkretno izgleda njegovo djelovanje, prikazao je na primjeru kategorije uzročnosti Kovačević (1988: 31-51). Isto se može pratiti i na razvoju pojedine vrste riječi u nekom drugom jeziku, npr. kod veznika: istražujući značenje njemačkih veznika u 14. i 15. st. Huldi (1957: 9-10) je utvrdio da su tada granice među kategorijalnim značenjima bile još daleko mutnije nego danas, npr. između temporalnog i kauzalnog značenja, između kondicionalnog i koncesivnog značenja. Kauzalnost i finalnost su tada bile još neodvojivo isprepletene i nije se moglo o njima govoriti kao o *dvjema* jezičnim kategorijama jer su se izražavale potpuno istim veznicima: "Im 'klassischen' Mhd. lässt sich unmöglich ein eigenes finales Feld aufstellen; es ist untrennbar mit dem kausalen Feld verbunden (es treten in beiden Feldern die gleichen Konjunktionen auf, und erst der Kontext zeigt, welchen Sinn die betreffende Konjunktion an einer bestimmten Stelle hat)." Uslijed djelovanja tog jezičnog principa ekonomiziranja neminovno je da su kategorije međusobno povezane, da osim jezičnih sredstava primjenjivih isključivo za jednu kategoriju postoje i sredstva u kojima je vidljivo pretapanje kategorija, pretapanje značenja. Tako rečenica *U autu ima telefon* pokazuje pretapanje posvojnog značenja glagola *imati* s egzistencijalnim i prostornim značenjem jer rečenica može značiti da auto ima ugrađen telefon kao svoj sastavni dio, ali može značiti i da se u autu trenutno nalazi neki telefon u kutiji. Postojanje primjera poput *Imaš autobus u tri* također pokazuje pretapanje posesivnog i egzistencijalnog značenja u glagolu *imati* jer struktura im odgovara tipičnoj strukturi posesivne upotrebe tog glagola, Nom. + lični oblik glagola *imati* + Ak./partitivni Gen., a ipak je značenje i egzistencijalno 'postoji autobus u tri koji možeš koristiti' (taj tip

egzistencijalnih rečenica opisuje Ivić 1981: 23; ²1995: 129). Isprepletenost posvojnosti, egzistencijalnosti i prostornosti u jezičnim sredstvima proizlazi iz ljudskog shvaćanja tih kategorija prema kojem sve što egzistira mora egzistirati u nekom prostoru, a i ono što se posjeduje podrazumijeva prostornu povezanost. Višefunkcionalnost jezičnih sredstava može se opisati i razumjeti samo ako se odstupi od izolacijskog shvaćanja kategorija i promatra njihova povezanost. Zato bi poglavlja novokoncipirane gramatike među općim podacima o pojedinoj kategoriji opisivala i njenu povezanost s drugim kategorijama. Nakon toga slijedio bi opis raznih jezičnih sredstava pomoću kojih se ta kategorija izražava. Sredstva ne bi bila okupljena prema formalnom kriteriju, prema pripadnosti određenoj fonološkoj, morfološkoj ili sintaktičkoj razini, nego bi bila okupljena prema funkcionalno-semantičkom kriteriju.

Iz dosad rečenog proizlazi da bi takva gramatika bila namijenjena prvenstveno korisnicima s lingvističkim interesima. Nadalje, proizlazi da bi se fonetika, fonologija i morfologija uključivale u opis samo u onoj mjeri u kojoj sudjeluju u izražavanju značenja osnovne kategorije. To znači da bi izostao tradicionalni detaljni opis morfoloških paradigmi. Pažnja bi bila usmjerena prvenstveno na sintaksu, dakle na onaj dio jezika koji je u slavistici već tradicionalno najzapostavljeniji (zapostavljenost opisa sintakse u slavistici definira se, a najčešće i primjerom potvrđuje u knjigama koje pružaju opis svih slavenskih jezika, usp. Miklosich 1862-1875; Vondrák 1906-1908; Vaillant 1950-1977; Comrie & Corbett 1993; *Славянски езици. Граматични очерци* 1994). Jedan od preduvjeta za pisanje takve gramatike jesu monografije posvećene funkcionalno-semantičkim kategorijama. Za sada postoji nekoliko takvih monografija, o kauzalnosti (Kovačević 1988), o posvojnosti (Stojanović 1996), o gradaciji (Katnić-Bakaršić 1996). Opis onih kategorija o kojima ne postoje monografski radovi posebno je otežan u gramatici jer je tada potrebno provesti čitav posao prvog sistematizirajućeg istraživanja raznih jezičnih sredstava pomoću kojih se ostvaruje pojedina kategorija. Budući da svaka od kategorija zbog svoje složenosti zaslužuje monografsko obrađivanje, razumljivo je da u gramatici mogu biti date samo osnove izabраних kategorija. Prva gramatika koja bi bila pisana s takvom koncepcijom ne može ni u kojem slučaju iscrpiti temu, ali može svojim primjerom uvesti jedan potpuno novi model pisanja znanstvenih grama-

tika te potaknuti praksu da nastavi dalje u tom, novom smjeru. Što takav pristup znači za mogućnosti uspoređivanja različitih jezika, nije potrebno posebno isticati. Kada se zna da su funkcionalno-semantičke kategorije univerzalne, da u svakom jeziku postoje sredstva kojima se izražava prostor, vrijeme, lice, način itd., onda je jasno koliko se ovakvom novom koncepcijom pisanja gramatike u kojoj jezgru čini opis kategorija pruža jedna potpuno nova mogućnost za uspoređivanje jezika. Takva gramatika može dati poticaj za intenzivniji i plodniji daljnji rad koji će omogućiti cjelovitiji uvid u osnovne jezične funkcionalno-semantičke kategorije i njihovo ostvarivanje u raznim jezicima.

Literatura

Akulenko, V. V. (ed.) (1990), *Kategorija količestva v sovremennykh evropejskikh jazykach*, Kiev.

Bondarko, A. V. (ed.) (1987), *Teorija funkcional'noj grammatiki. Vvedenie. Aspektual'nost'. Vremennaja lokalizovanost'. Taksis*, Leningrad.

Bondarko, A. V. (ed.) (1990), *Teorija funkcional'noj grammatiki: Temporal'nost. Modal'nost*, Leningrad.

Bondarko, A. V. (1991), *Functional grammar: A field Approach*, Amsterdam & Philadelphia.

Bondarko, A. V. (ed.) (1991a), *Teorija funkcional'noj grammatiki. Personal'nost'. Zalogovost'*, Sankt-Peterburg.

Bondarko, A. V. (ed.) (1992), *Teorija funkcional'noj grammatiki: Sub-ektnost'. Ob-ektnost'. Kommunikativnaja perspektiva vyskazyvanija. Opredelennost'/ neopredelennost'*, Sankt-Peterburg.

Cassirer, E. (1977), *Philosophie der symbolischen Formen, 2, Die Sprache*, Darmstadt.

Comrie, B. & Corbett, G. (eds.) (1993), *The Slavonic Languages*, London & New York.

Duden-gramatika (1995), *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Mannheim & Leipzig & Wien & Zürich.

Formánková, M. (1978), *Vyjadøování kategorie kvantity u různých slovních druhù v souèasné ruštinì v porovnání s èeštinou*, Praha.

Gugulanova, I. & Szymański, M. & Barakova, P. (1993), *Bálgarsko-*

polska sápostavitelna gramatika, t. IV, Semantiènata kategorija komunikant, Sofija.

Heidolph, K. E. & Flämig, W. & Motsch, W. (21984) (eds.), *Grundzüge einer deutschen Grammatik*, Berlin.

Huldi, M. (1957), *Die Kausal-, Temporal- und Konditionalkonjunktionen*, Winterthur.

Ivanov, V. V. (ed.) (1989), *Kategorija posessivnosti v slavjanskich i balkanskich jazykach*, Moskva.

Ivić, M. (1981), "Srpskohrvatski glagolski oblici za iskazivanje pojava koje postoje u sadašnjosti", *Južnoslovenski filolog*, 37, 13-24.

Ivić, M. (1982), "O slovenskim egzistencijalno-lokacionim rečenicama", *Studia gramatyczne V*, 7-10.

Ivić, M. (21995), *Lingvistički ogledi*, Beograd.

Jachnow, H. et al. (eds.) (1994), *Modalität und Modus. Allgemeine Fragen und Realisierung im Slavischen*, Wiesbaden.

Katnić-Bakaršić (1996), *Gradacija*, Sarajevo.

Kordić, S. (1995), *Relativna rečenica*, Zagreb (njemački prijevod: *Der Relativsatz im Serbokroatischen*, München & Newcastle 1999).

Kordić, S. (1997), *Serbo-Croatian*, München & Newcastle.

Koseska-Toszewa, V. & Gargov, G. (1990), *Bálgarsko-polska sápostavitelna gramatika, t. II, Semantiènata kategorija opredelenost/neopredelenost*, Sofija.

Kovačević, M. (1988), *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo.

Miklosich, F. (1862-1875), *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, Vienna.

Nikolaeva, T. M. (ed.) (1979), *Kategorija opredelenosti - neopredelenosti v slavjanskich i balkanskich jazykach*, Moskva.

Schmidhauser, B. (1995), *Kausalität als linguistische Kategorie*, Tübingen.

Schwall, U. (1991), *Aspektualität. Eine semantisch-funktionelle Kategorie*, Tübingen.

Славянски езици. Граматични очерци (1994), София.

Stojanović, S. (1996), *Binarne relacije posesije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*, Beograd.

Studia gramatyczne bulgarsko-polskie, t. I, Temporalność (1986), Wrocław.

Studia gramatyczne bulgarsko-polskie, t. II, Określoność / nieokre-

śloność (1987), Wrocław.

Studia gramatyczne bulgarsko-polskie, t. III, Ilość. Gradacja. Osoba (1989), Wrocław.

Studia gramatyczne bulgarsko-polskie, t. IV, Modalność a inne kategorie językowe (1991), Warszawa.

Studia gramatyczne bulgarsko-polskie, t. V-VI, Konfrontacja językowa. Slowotwórstwo. Wybrane kategorie semantyczne (1993), Warszawa.

Svorou, S. (1994), *The grammar of space*, Amsterdam & Philadelphia.

Thelin, N. B. (ed.) (1990), *Verbal Aspect in Discourse*, Amsterdam & Philadelphia.

Vaillant, A. (1950-1977), *Grammaire comparée des langues slaves*, Paris.

Vondrák, V. (1906-1908), *Vergleichende slavische Grammatik*, Göttingen.

Snježana KORDIĆ

SPRACHBESCHREIBUNG AUF DER BASIS FUNKTIONALER (SEMANTISCHER) KATEGORIEN

Zusammenfassung

In diesem Beitrag wird ein neues Konzept der Grammatikschreibung dargestellt. Es geht von funktionalen (semantischen) Kategorien aus, die im lexikalischen, vor allem aber im grammatischen System der Sprache manifestiert sind (beispielsweise *Modalität, Temporalität, Kausalität, Possessivität, Gradualität* etc.). Bis heute werden diese Kategorien auch in den umfangreichen wissenschaftlichen Grammatiken außerordentlich mangelhaft erfaßt, dies gilt sowohl für die Systematizität ihrer Darstellung als auch für die analytische Beschreibung der Wechselbeziehungen zwischen formal unterschiedlichen Einheiten mit identischer oder affiner kategorialer Bedeutung.

Nach dem neuen Konzept können die zentralen funktionalen Kategorien systematisch und gebündelt beschrieben werden. Eine solche Grammatik vermag in ungleich adäquaterer Weise die Leistungen grammatischer Funktionen zu erfassen als die stark formal orientierte "morphologische Grammatik".